

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

БОГАТИРЧУК Катерина Олександрівна

УДК 94:394:373-053.2/6(477) «1960/1980» (043.3)

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ
ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР
(ДРУГА ПОЛОВИНА 60-х – ПЕРША ПОЛОВИНА 80-х рр. ХХ ст.)**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі міжнародних та регіональних студій факультету історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник доктор історичних наук, професор,
СТОЯН ТЕТЯНА АНДРІЇВНА,
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри міжнародних та
регіональних студій.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
РОМАНЮК ІВАН МИРОНОВИЧ,
Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри історії та культури України;

кандидат історичних наук
ХОМЕНКО НАТАЛІЯ МИХАЙЛІВНА,
Інститут історії України НАН України,
науковий співробітник відділу історії України
другої половини ХХ ст.

Захист відбудеться «26» січня 2018 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «26» грудня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. Г. Шарпатий

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. За умови проголошеного курсу європейської інтеграції України відбувається модернізація всіх сфер діяльності суспільства, яке зорієнтовано на європейські культурні цінності, що ґрунтуються на людиноцентризмі та передбачають турботу про молоде покоління. Виходячи з цієї інтеграційної перспективи, у нашій країні особливої уваги потребує дитяче повсякдення. Серед першочергових завдань визначено навчання, виховання, всебічний та гармонійний розвиток підростаючого покоління, соціальний захист і підтримка дитинства, адже турбота про дітей є не тільки показником життєвого рівня населення будь-якої країни, а й свідченням перспектив державного поступу. Втілення цих завдань у життя не можливе без врахування історичного досвіду попередніх поколінь, аналізу та узагальнення закономірностей, тенденцій суспільного поступу, зокрема трансформації сфери повсякденного життя різних категорій суспільства, у тому числі дітей і підлітків.

Дослідження має не тільки суспільну, а й наукову актуальність. Історія повсякдення є однією з найактуальніших проблем сучасної гуманітаристики. Проте аналіз наявної історіографічної літератури засвідчує недостатній рівень наукового осмислення означеної проблеми. Маловивченим як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії залишається молодіжне повсякдення радянського періоду української історії, зокрема особливості повсякденного життя дітей та підлітків доби «застою». Тому аналіз державної політики щодо дітей і підлітків, матеріально-просторової й соціально-культурної сфери дитинства, а також впливу ідеології на формування світогляду школярів становить особливий науковий інтерес та актуальність. Розгляд питань, пов'язаних із історичним досвідом процесу розвитку особистості дитини, формуванням її моральних, ціннісних орієнтирів, врахування історичного досвіду у їх вирішенні є важливою складовою ефективною державної стратегії щодо молодого покоління незалежної України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідної проблематики кафедри міжнародних та регіональних студій факультету історичної освіти «Соціальна історія України та світу».

Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 25 грудня 2014 р. (протокол № 5).

Метою дослідження є реконструкція та об'єктивний комплексний аналіз особливостей повсякденного життя дітей і підлітків Української РСР другої половини 60-х – першої половині 80-х рр. ХХ ст.

Досягнення окресленої мети передбачає вирішення таких дослідних завдань:

- *з'ясувати* стан висвітлення та рівень наукового осмислення проблеми; *визначити* повноту та репрезентативність джерельної бази, конкретні методологічні прийоми й понятійно-термінологічний апарат дослідження;
- *розкрити* ступінь ефективності державної системи соціального забезпечення та охорони дітей і підлітків в Українській РСР доби «застою»;

- *визначити* пріоритетні напрями соціалізації підростаючого покоління в радянське суспільство і їх результативність;
- *дослідити* основні складові державної інфраструктури щодо забезпечення виховної роботи серед учнів та особливості ідейного виховання молоді, *конкретизувати* специфіку утворення цих організацій;
- *проаналізувати* основні соціально-побутові реалії повсякденного життя учнівської молоді в загальноосвітній школі;
- *виявити* основні форми, зміст, особливості дозвілля і відпочинку школярів;
- *окреслити* перспективні напрями подальшого вивчення та всебічного узагальнення питань дитинства; *сформулювати* рекомендації для подальшого вдосконалення форм і методів державної системи формування структури й змісту шкільного повсякдення учнівської молоді.

Об'єктом дисертаційного дослідження є повсякдення молоді як окремої категорії населення українського суспільства радянського періоду.

Предмет дослідження – повсякденне життя шкільної молоді в Українській РСР другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження обґрунтовуються предметом наукового пошуку і процесу пізнання та охоплюють період з другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. Вибір *нижньої межі* дослідження пояснюється початком нового етапу в житті радянського суспільства, який ознаменувався в історії як «застій», що характеризується відходом від попереднього курсу політики влади та початком нових реформ, у тому числі з внесенням змін до закону про середню освіту в 1966 р. «Про заходи щодо подальшого вдосконалення роботи середньої загальноосвітньої школи»; *верхня межа* – пояснюється черговою зміною влади, що стало початком «перебудови» всіх сфер суспільства, включаючи шкільну систему освіти. Задля глибшого і детальнішого висвітлення деяких сюжетів роботи автор подекуди відхиляється від визначеної хронології.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються території республіки Української РСР відповідно до адміністративно-територіального поділу досліджуваного періоду.

Наукова новизна та теоретична значущість результатів дисертаційного дослідження зумовлена постановкою та розробкою історичної проблеми, досі не виділеної як предмет спеціального наукового дослідження.

У дисертації вперше:

- зроблено спробу комплексного дослідження повсякденного життя дітей і підлітків шкільного віку Української РСР другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. ХХ ст.;
- введено у науковий обіг значну кількість архівних джерел, усної та візуальної історії. Особливу новизну й інформаційне навантаження мають джерела усної історії, зібрані автором серед респондентів, учнівські роки яких проходили в межах досліджуваного періоду;
- проаналізовано основні складові державної політики щодо соціального забезпечення та підтримки дітей і підлітків Української РСР;

- визначено пріоритетні напрями соціалізації підростаючого покоління в радянське суспільство;
- розкрито соціально-побутові реалії повсякденного життя учнівської молоді під час перебування в школі, зокрема харчування, медичне обслуговування, транспортне забезпечення та зовнішній вигляд дітей;
- узагальнено й проаналізовано різновиди дозвілля і відпочинку школярів.

Уточнено:

- понятійно-термінологічний апарат (зокрема, діти й підлітки розглядаються як окрема соціально-демографічна група, що переживає період становлення, соціалізації та адаптації до світу дорослих під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку суспільства);
- кількісні та якісні показники соціально-побутової й дозвіллевої сфер повсякденного життя учнівської молоді досліджуваного періоду.

Набули подальшого розвитку:

- дослідження офіційного дискурсу радянської влади доби «застою» щодо проблеми дитинства в цілому та його повсякденності зокрема;
- вивчення специфіки формування світогляду учнівської молоді.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вона певною мірою дозволяє заповнити прогалини в історіографічному полі соціальної історії України 60–80-х рр. ХХ ст., спонукає фахівців різних сфер суспільствознавства до міждисциплінарного підходу при вивченні основних суспільних груп. Фактичний матеріал і теоретичні висновки дослідження можуть бути використані при написанні праць з історії України, зокрема соціальної, з українознавства, історичної демографії, соціології, етнографії; для підготовки студентів історичних, педагогічних, економічних та політичних спеціальностей вищих закладів освіти, підготовці програм та методичних рекомендацій. Висновки дослідження можна використати при формуванні державних програм соціального розвитку, програм національно-патріотичного виховання української молоді, а також щодо виконання національного плану дій в рамках реалізації Конвенції ООН про права дитини.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні результати положень дисертації доповідалися, отримавши схвалення, на 10 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: ХХХІ Міжнародній науково-практичній конференції «Інноваційний потенціал світової науки» (Запоріжжя, 2015); V щорічній Всеукраїнській науково-практичній конференції «Дослідження молодих вчених у контексті розвитку сучасної науки» (Київ, 2015); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні виклики для суспільних наук» (Львів, 2015); Науково-звітній конференції викладачів і аспірантів НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ 2015, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки ХХІ століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень» (Дніпропетровськ, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі» (Київ, 2015, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Формування державної освітньої політики: філософські, теоретичні та прикладні аспекти» (Київ, 2016); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державотворча спадщина гетьмана Богдана Хмельницького» (Київ, 2017).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у **11** публікаціях, серед яких **7** статей у фахових виданнях МОН України, **4** з яких опубліковані у виданнях, що індексуються міжнародними науково-метричними базами даних, решта – матеріали конференцій.

Структура дисертації зумовлена специфікою поставлених мети та завдань, логікою розкриття й характером досліджуваної теми. Робота складається із переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (дев'ять підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 332 сторінки (із них: основний текст – 202 сторінки, список використаних джерел і літератури 57 сторінок (570 назв); додатки 73 сторінки (9 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено об'єкт і предмет наукового пошуку, хронологічні та територіальні межі, сформульовано мету й завдання дослідження, окреслено наукову новизну і практичне значення, подано інформацію про апробацію одержаних результатів, публікації та структуру роботи.

У першому розділі **«Історіографія, джерела та методологія дослідження»** з'ясовано стан висвітлення та рівень наукового осмислення проблеми, окреслено повноту та репрезентативність джерельної бази, конкретні методологічні прийоми та понятійно-термінологічний апарат.

В *історіографічному огляді* опрацьовано опубліковані наукові дослідження (монографії, брошури і наукові статті – 263, дисертації та автореферати – 58), які певною мірою дотичні досліджуваній проблемі. Вітчизняну та зарубіжну історіографію було поділено на три групи за проблемно-хронологічним принципом: 1) загальні наукові праці, присвячені проблемі дитинства; 2) публікації загального характеру з історії повсякденності означеного періоду; 3) дослідження, присвячені безпосередньо радянському шкільництву й, зокрема, повсякденню дітей і підлітків другої половини 60-х рр. – середини 80-х рр. ХХ ст.

Першу групу становлять праці українських та зарубіжних дослідників теоретичного і практичного характеру, присвячені проблемі дитинства. Сучасна українська історіографія з цієї проблеми на сьогодні представлена фундаментальною працею етнографів та антропологів «Діти. Дитинство. Дитяча субкультура»¹. Варто відмітити «Хрестоматію з українського дитинознавства»², що містить стислий нарис формування дитини як особистості від народження і до вступу у доросле життя.

Конструктивним виявилось використання наукових праць, присвячених питанням методології та методиці використання різних категорій джерел соціальної

¹ *Діти. Дитинство. Дитяча субкультура* / ред.: М. В. Гримич. – К.: Дуліби, 2008. – 400 с.

² *Хрестоматія з українського дитинознавства* / укладач: Л. І. Йовенко. – Умань, 2011. – 156 с.

пам'яті, зокрема візуальної та усної історії. Відзначаємо наукові розвідки цього предметного поля таких вітчизняних істориків як О. Коляструк та О. Удод³.

Окремо слід виділити працю французького історика та демографа Ф. Ар'єса «Ребенок и семейная жизнь при старом порядке»⁴, в якій фактично сформульовано новий напрям у науці «дитинознавства». Матеріал про еволюцію дитинства містить праця американського дослідника Ллойда де Моза «Психоісторія. Історія дитинства»⁵. Важливою для історіографії нашого дослідження є праця російського вченого І. Кона «Ребенок и общество»⁶, в якій він виділяє основні аспекти в історичному дослідженні вказаної категорії.

Другу групу становлять дослідження загального характеру з історії повсякденності радянського суспільства 60–80-х рр. ХХ ст., з яких виділяємо окремою підгрупою *праці радянських дослідників* Л. Гордона і Е. Клопова⁷, які опікувалися умовами, структурою та формами повсякденного буття робітничої верстви радянського суспільства. Питанням організації нових форм дозвілля як складової радянської повсякденності присвячена праця дослідниці В. Келембетової⁸.

Особливе місце посідають *праці вітчизняних науковців*. Заслужують на увагу наукові доробки узагальнювального характеру з проблеми буденного життя радянського суспільства Л. Ковпак та І. Савицької⁹. Дослідники Г. Кривчик, С. Падалка та І. Романюк¹⁰ у своїх наукових студіях розкривають соціально-політичні, соціально-виробничі, соціально-побутові, соціально-культурні явища й процеси, що відбувалися в українському селі впродовж 1950–1980-х рр.

Серед праць *зарубіжних істориків* присвячених повсякденному життю радянської людини варто відмітити Д. Кречмара «Политика и культура при

³ Коляструк О. Використання візуальних джерел у відтворенні повсякденності / О. Коляструк // Науковий вісник УжНУ. – Ужгород, 2008. – Вип. 21. – С. 50-53.; Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема / О. Удод // Доба. – Черкаси, 2002. – № 3. – С. 6-15.

⁴ Ар'єс Ф. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке / Ф. Ар'єс. – Екатеринбург, 1999. – 248 с.

⁵ Ллойд Д. Психоісторія. Історія дитинства / Д. Ллойд. – Нью-Йорк, 1995. – 450 с.

⁶ Кон И. С. Ребенок и общество / И. С. Кон. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 336 с.

⁷ Гордон Л. А. Человек после работы: соц. проблемы быта и вне рабочего времени: по материалам изучения бюджетов времени рабочих в крупных городах европ. части СССР / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов. – М.: Наука, 1972. – 268 с.

⁸ Келембетова В. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості / В. Келембетова. – К.: Наукова думка, 1984. – 190 с.

⁹ Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945-2000 рр.) / Л. В. Ковпак – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 250 с.; Савицька І. С. Повсякденне життя населення України у 1964-1985 рр.: автореферат дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ілона Сергіївна Савицька. – Луцьк, 2015. – 20 с.

¹⁰ Кривчик Г. Г. Соціальний розвиток українського села в 60–80-ті рр. ХХ ст.: автореф. дис. д-ра іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Геннадій Григорович Кривчик. – Запоріжжя, 2003. – 36 с.; Падалка С. С. Аграрна політика в Україні: формування, шляхи реалізації та соціально-економічні наслідки (друга половина 60-х - 80-ті роки ХХ ст.): дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Сергій Семенович Падалка. – К., 2005. – 420 с.; Романюк І. М. Ідеологізація культурно-освітньої сфери села у 50-ті – 60-ті роки / І. Романюк // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2004. – №1. – С. 108-114.

Брежнев, Андропов та Черненко»¹¹, в якій проаналізовано культурну політику фази «застою», відносини влади й інтелігенції, культурно-політичні умови.

До *третьої історіографічної групи* праць ми відносимо науковий доробок присвячений безпосередньо радянському шкільництву й, зокрема, повсякденню дітей і підлітків. Серед *досліджень радянських науковців* слід звернути увагу на колективну монографію, де подана узагальнена історія радянської школи 60-х–80-х рр. ХХ ст.¹² В ній міститься значний фактичний матеріал про становлення та розвиток радянської системи освіти. Нажаль, наведені в ній дані, наприклад, про фінансові витрати на розвиток освіти, подекуди не відповідали дійсності, оскільки здебільшого завищувались показники.

Відповіді на питання соціалізації, ідейного виховання, формування світогляду дітей в Українській РСР, а також роль піонерської та комсомольської організацій у вищезазначених процесах, можна знайти у дослідженні А. Гусева¹³.

Зі здобуттям незалежності українські дослідники активно долучилися до переосмислення історії радянської доби. Їх науковим доробкам здебільшого притаманна різка критика тоталітарної системи у всіх її проявах, зокрема і у сфері дослідження радянської повсякденності.

Серед *праць сучасних українських науковців* варто виокремити науковий доробок В. Барана та В. Даниленка¹⁴, де авторами розкриваються проблеми шкільництва в УРСР. Науковці у своєму дослідженні засвідчили ідеологічний диктат партії стосовно діяльності шкільних установ. Істориками проаналізовано політику русифікації української культури, освіти та науки, звернено увагу на проблеми трудового та професійного виховання в школі.

Важливими для нашого дослідження є наукові студії з історії освіти окремих регіонів. Зокрема, В. Курила, С. Сворака, О. Михальчук¹⁵ в своїх працях розглянули такі питання як робота міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, ідейно-політичне виховання молоді східноукраїнського регіону та Західної України.

Питання дозвілля та відпочинку школярів у 60–80-ті рр. ХХ ст. розкривається дослідниками як історичного напрямку, так і педагогічного дискурсу. Так, В. Балахтар, В. Зінченко, Т. Стоян, Н. Хоменко¹⁶, у своїх дослідженнях окреслюють зміст, напрямки та методи організації дозвілля молоді.

¹¹ Кречмар Д. Политика и культура при Брежнев, Андропов и Черненко (1970-1985 гг.) / Д. Кречмар; Перевод с нем. М. Г. Ратгауз. – М.: АИРО-XX, 1997. – 316 с.

¹² *Народна освіта та педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці* / Редкол.: В. Ю. Тараненко та ін. – К., 1981. – 335 с.

¹³ *Гусев А. И. Год за годом: из летописи детского коммунистического движения СССР. 1917–1981 гг.* / А. И. Гусев. – М.: Молодая гвардия, 1981. – 206 с.

¹⁴ *Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.)* / В. К. Баран, В. М. Даниленко // Україна крізь віки. – В 15 т. – Т.13. – К.: Альтернатива, 1999. – 302 с.

¹⁵ *Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті* / В. С. Курило. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.; *Сворака С. Д. Становлення радянської системи влади в західному регіоні України: традиції та проблеми* / С. Д. Сворака. – К.: Правда Ярославичів, 1988. – 44 с.; *Михальчук О. Л. Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964-1985 рр.): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України»* / Оксана Леонтіївна Михальчук. – Луцьк, 2010. – 242 с.

¹⁶ *Балахтар В. В. Педагогічні засади організації дозвілля дітей та підлітків у системі позашкільної освіти в Україні (1960-1991 рр.): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук.: 13.00.01.*

Питання ідейного виховання в школі висвітлюється в наукових розвідках І. Пхиденка та П. Бондарчука¹⁷. Зокрема, ними розкриваються способи й методи комуністичного виховання. Серед досліджень, в яких висвітлюється політика держави стосовно дітей та молоді Української РСР слід виокремити праці І. Плугатар та Ю. Тищенко¹⁸.

Заслугове на увагу дослідження *зарубіжних дослідників* Д. Файнберг та А. Каліновського¹⁹. Узагальнюючи суспільні тенденції притаманні «брежневській добі», дослідники не відокремлюють Україну від СРСР, розглядаючи повсякденне життя радянських людей, включаючи дітей.

Таким чином, аналіз наукової літератури засвідчує відсутність комплексного дослідження, в якому предметом висвітлення були б аспекти повсякдення дітей та підлітків шкільного віку України 60–80-х років ХХ ст.

Джерельна база дослідження представлена комплексом документів і матеріалів, які за видовим принципом поділено на шість груп: 1) архівні матеріали; 2) опубліковані документи і матеріали; 3) статистичні збірники, щорічники; 4) періодичні видання; 5) усні свідчення очевидців; 6) візуальні джерела.

Першу групу архівних матеріалів становлять понад 150 справ, що зберігаються у фондах семи архівів – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО) (чотири фонди), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) (один фонд), Державного архіву Волинської (три фонди), Житомирської (один фонд), Київської (один фонд) та Миколаївської (три фонди) областей, а також Державний архів міста Києва (далі – ДАК) (один фонд). Значна частина документів та матеріалів залучається до наукового обігу вперше.

«Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Валентина Візиторівна Балахтар. – Чернівці, 2010. – 212 с.; *Зінченко В. А.* Молодіжний туризм в Українській РСР у 70–80-х рр. ХХ ст. (на основі діяльності «Супутника»): автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Віктор Анатолійович Зінченко. – К., 2002. – 20 с.; *Стоян Т. А.* Туризм як один із видів дозвілля населення УРСР в 70-80-х рр. ХХ ст./ Т. А. Стоян, Г. С. Родюк // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. – Київ: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 11. – С. 324-330.; *Хоменко Н. М.* Колективне дозвілля як спосіб контролю за студентською повсякденністю // Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14 - 15 травня 2010 р. / Упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко. - Переяслав-Хмельницький: Ін-т історії України НАН України, 2010. - С. 190-193.

¹⁷ *Бондарчук П.* Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років) / П. Бондарчук // Український історичний збірник. – Вип. 11. – 2008. – С. 294-316; *Пхиденко І. С.* Світоглядна політика в освітянсько-виховному процесі України 70-х – першої половини 80-х рр. ХХ століття (релігієзнавчий аспект): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Ігор Станіславович Пхиденко. – Луцьк, 2001. – 174 с.

¹⁸ *Плугатар І. Б.* Теорія і практика опіки дітей та молоді в Україні (1945-1990 рр.): дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01. / «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ірина Богданівна Плугатар. – Іфано-Франківськ, 2007. – 275с.; *Тищенко Ю. А.* Журнал «Радянська жінка» як джерело до вивчення державної політики в сфері охорони дитинства в УРСР (1965-1985 рр.) / Ю. А. Тищенко // Молодий вчений. – Херсон, 2016. – № 9 (36). – С. 176-182

¹⁹ *Reconsidering Stagnation in the Brezhnev Era: ideology and exchange* / Edited by Dina Fainberg and Artemy Kalinovsky. – London, 2016. – 200 p.

Основний масив опрацьованих документів і матеріалів розміщений у фондах ЦДАВО України. Використані матеріали фондів Ради Міністрів УРСР (ф. Р. 2), Міністерства освіти УРСР (ф. 166), Міністерства охорони здоров'я (ф. Р. 342), Міністерства торгівлі УРСР (ф. Р. 4981), Центрального статистичного управління УРСР (ф. Р. 582). У зазначених фондах архіву зберігаються постанови, рішення, резолюції, довідки, звіти як центральних, так і місцевих органів влади УРСР, за допомогою яких вдалося розкрити важливі питання, що стосуються державної політики радянської влади відносно молоді, дозвілля і відпочинку школярів, ідейного виховання та організації харчування учнів.

Зі значної кількості джерел, зосереджених у фондах ЦДАГО України, з огляду на обрану проблематику, залучено документи Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) (Ф. 1). Вони репрезентують такі складові державної політики як комуністичне виховання та атеїстичну пропаганду у школах.

Опрацьовані справи Державного архіву Волинської області дають змогу розкрити питання атеїстичної роботи в школах УРСР, дозвілля школярів, зокрема їх краєзнавчо-туристичну діяльність і оздоровлення влітку, санітарно-гігієнічний стан об'єктів громадського харчування та медичне обслуговування шкіл.

Нами використано матеріали фондів Державного архіву Житомирської області (Ф. Р.1150), в яких знаходиться різнопланова інформація щодо недоліків у роботі позашкільних та середніх загальноосвітніх закладів, звіти перевірок санепідемстанцій, проведення виховної роботи з дітьми тощо.

Опрацьовано значну кількість джерел Державного архіву Миколаївської області. Більшість справ цих фондів вперше вводяться до наукового обігу. В них міститься інформація щодо соціального забезпечення дітей та підлітків шкільного віку, унікальні методичні рекомендації з атеїстичного виховання.

У Державному архіві Київської області (Ф. Р.144) зосереджено багато статистичних відомостей щодо трудового виховання учнів шкіл Київської області, а також забезпечення організованим відпочинком дітей і підлітків.

У дисертації використано матеріали Державного архіву м. Києва, у фондах якого містяться протоколи засідань Ради з питань народної освіти: плани проведення позашкільних масових заходів, статистичні звіти, стенограми нарад вчителів, акти проведення навчально-виховної роботи в школах тощо.

*Другу групу джерел становлять опубліковані документи і матеріали, в яких зберігаються законодавчі акти, постанови й інструкції народної освіти, піонерського руху, охорони материнства й дитинства, соціального забезпечення дітей і підлітків тощо*²⁰.

*До третьої групи джерельної бази входять статистичні матеріали*²¹, що дозволяють дослідити загальні тенденції та особливості багатьох сфер

²⁰ *Всесоюзная пионерская организация имени В. И. Ленина: [Документы и материалы. 1920-1974 гг.]. – М.: Мол. гвардия, 1974. – 272 с.; Законодательство об охране детства. Сборник нормативных актов / под ред. О. Г. Павлушковой. – К.: Рад. школа, 1982. – 520 с.; Збірник законодавства про охорону материнства й дитинства / За ред. К. І. Згурської. – К.: «Радянська школа», 1959. – 448 с.*

²¹ *Освіта в Українській РСР: Статистичний збірник. – К.: Радянська школа, 1978. – 140 с.; Україна за п'ятдесят років (1917-1967). Статистичний довідник. – К.: Політвидав України, 1967. – 272 с.*

повсякденного життя дітей. В них містяться рішення з'їздів та пленумів відносно державної політики в освітній сфері, дані про мережу шкіл УРСР тощо.

Особливе місце серед джерел посідає періодика досліджуваного періоду, що становить *четверту групу* джерел. До дослідження залучено матеріали таких газетних періодичних видань як «Радянська культура», «Радянська освіта», «Молодь України» та ін., на сторінках яких знаходимо багато позитивних і негативних відгуків, що лунали від учнів, батьків, вчителів. Друкувалися листи про відпочинок, побутові негаразди, діяльність освітньо-культурних установ.

Для об'єктивного й максимально повного висвітлення проблем повсякденності залучено матеріали усної історії, що становлять *п'яту групу* джерел. Використано інтерв'ю та усні спогади людей, чиї шкільні роки пройшли в межах досліджуваного періоду в Українській РСР.

Шосту групу становлять візуальні джерела. В контексті дисертаційної роботи вони дали змогу проаналізувати різноманітні аспекти повсякденного життя дітей і підлітків за ілюстраціями періодичних видань, художніми та мультиплікаційними фільмами, що виходили протягом досліджуваного періоду.

Отже, джерельна база дослідження є досить репрезентативною й дозволяє реалізувати поставлену мету та вирішити дослідницькі завдання, здійснити об'єктивний системний аналіз повсякденного життя дітей і підлітків шкільного віку в УРСР та державних практик стосовно зазначеної категорії радянського суспільства.

Методологія дослідження являє собою комплекс загальнонаукових принципів – історизму, об'єктивності, системності, всебічності, розвитку та комплексності, що дозволили дослідити процеси, які відбувалися в суспільстві та впливали на всі складові дитячого повсякдення. Використаний *принцип історизму* передбачає розгляд питання дитинства за конкретних історичних умов, що склалися в досліджуваній період та висвітлення змін у політиці влади щодо окресленої категорії населення. *Об'єктивність* нашої роботи виявляється насамперед у неупередженому розгляді державної політики радянської влади, та її безпосередній вплив на повсякдення дітей та підлітків. Дотримуючись *принципу системності* вдалося розглянути більшість аспектів виховання «майбутніх будівничих комунізму» як елемент загального процесу трансформації радянського суспільства. Задля глибшого дослідження предмету наукової роботи, ми розглянули всі його аспекти, зв'язки й відносини, виокремили якомога більше властивостей, притаманних саме такому соціальному явищу як шкільне дитинство. У цьому нам допомогли *принципи всебічності, розвитку та комплексності*.

Оскільки історія повсякденності дитинства вимагає нових методологічних підходів, то для вирішення поставлених завдань дисертаційного дослідження використано великий арсенал спеціальних історичних методів, відповідно до вимог сучасних дискурсів історичного дитинознавства. За допомогою *історико-порівняльного методу* ми дослідили проблему шляхом зіставлення історичних об'єктів у часі та просторі, пошуку подібних та відмітних рис між ними. Завдяки *проблемно-хронологічному методу* ми розкрили різні аспекти повсякденного життя, виховання та розвитку школярів протягом зазначеного періоду, що було досліджено в хронологічній послідовності й динаміці. Звернення до *історико-генетичного*

методу дозволило розкрити зміни умов життя та способів соціалізації учнівської молоді в суспільстві. *Історико-типологічний метод* сприяв упорядкуванню сукупності видів та форм дозвілєвої діяльності учнів, включаючи систему закладів відпочинку дітей і молоді. Специфіка повсякденного життя включає різноманітні проблеми, тому для роботи залучено *метод інтерв'ю*, який базується на нарративному опитуванні учасників освітньо-виховного процесу досліджуваного нами періоду.

Визначальне значення для дослідження має його категорійно-понятійний апарат. Особливе місце в понятійно-термінологічному забезпеченні теми дисертації відведено таким поняттям «дитинство», «діти та підлітки шкільного віку», «учнівська молодь», «соціалізація» та ін. Крім того предметом нашого дослідження є щоденне життя дітей і підлітків, то ж характеристика його категорійно-понятійного апарату включає тлумачення дефініцій буденності та її складових: державна політика, соціальний захист, соціалізація, дозвілля, відпочинок, вільний час та ін.

Отже, відповідно до поставлених цілей і завдань дисертаційної роботи було застосовано комплекс взаємодоповнюючих принципів і методів історичного пізнання, представлених комплексним підходом до наукової розробки теми дисертації та відповідають вимогам сучасних концепцій дослідження історії дитинства.

У цілому, нами з'ясовано, що тема дисертаційного дослідження не знайшла належного висвітлення у вітчизняній історіографії; джерельна база є досить репрезентативною та повною, що дало змогу розкрити поставленні завдання за допомогою конкретних методологічних прийомів.

У другому розділі «**Зміст та реалізація державної політики щодо дітей та підлітків в УРСР доби «застою»**» з'ясовано основні напрями роботи керівництва республіки щодо забезпечення ефективності системи соціального забезпечення дітей і підлітків, зокрема спрямовані на зміцнення здоров'я дітей, задоволення культурно-освітніх потреб, забезпечення матеріально-побутової сфери, надання соціальних пільг, охорону праці неповнолітніх, контроль за безпритульними та бездоглядними. Найрезультативнішим з огляду на реальні чинники, що безпосередньо впливали на рівень і якість життя дитини часів «застою», стало вирішення проблем у галузі освіти та медичного обслуговування, надання соціальних пільг дітям з особливими потребами та створення умов для їх повноцінного розвитку. Правове поле щодо підтримки охорони дитинства становили Конвенція ООН про права дитини, закони СРСР та УРСР.

Розкриваються механізми соціалізації дітей і підлітків УРСР. Саме термін «соціалізація» в досліджуваній період не мав широкого вжитку щодо дитячої буденності, проте процес виховання дітей, залучення їх до суспільної діяльності включав саме ті заходи, що спрямовувалися на соціалізацію дитини. Для часів «брежнєвського застою» характерним було виховання дітей у дусі вимог і потреб партійно-радянської системи, перш за все на засадах комуністичної ідеології. Основна увага приділена вихованню патріотизму, відданості партії та Батьківщині, а також на військово-патріотичне, ідейне, трудове, фізичне та естетичне виховання,

що були основними напрямками у процесі соціалізації «майбутнього будівничого комунізму».

З перелічених напрямів під особливо пильним контролем було ідейне виховання молоді, тому ми присвятили йому окремий підрозділ нашого дослідження. Увага зверталася на політехнічне навчання молоді, яке зосереджувалося насамперед на сільськогосподарському виробництві. Дітей активно залучали до такого виду робіт під час літніх канікул, створюючи табори праці і відпочинку. У травні 1976 р. Міністерством освіти УРСР було прийняте «Положення про табір праці і відпочинку учнівської молоді Української РСР». Цього ж року задіяли близько 500 тис. старшокласників республіки, а у 1985 р. таким видом праці і відпочинку було охоплено майже всіх учнів 8-10 класів Української РСР, а це майже 2 млн.

Не менш важливим виявилось військово-патріотичне виховання, зі шкільної парти дітям прищеплювалася точка зору про те, що захист Батьківщини є всенародною справою та почесним обов'язком кожного громадянина. Особливо поширеною була Всесоюзна військово-спортивна гра «Зірниця», заснована у 1967 р. і яка набула популярності за роки означеного нами дослідження. До неї залучали юнаків і дівчат, де на практиці відпрацьовувалися основні елементи військової підготовки.

Отже, у процесі дослідження визначено основні напрями державної політики щодо охорони дитинства, систему методів та засобів виховання дітей у радянському суспільстві, зокрема, в освітній сфері. Головним інститутом соціалізації виступала школа, впливовими агентами – піонерська та комсомольська організації, засоби масової інформації, сім'ї у цій системі відводилося другорядне місце.

У третьому розділі **«Формування світогляду школярів»** висвітлюються заходи радянської влади щодо створення та впровадження інфраструктури, яка б забезпечувала ефективну роботу з виховання підростаючого покоління. Варто зазначити, що державна інфраструктура для забезпечення комуністичного виховання дітей і підлітків у досліджуваній період була чітко структурованою. В основі цієї ієрархічної структури перебували шкільні установи, першочерговим завданням яких було виховування дітей на комуністичних ідеалах та відданості партії. До виховної роботи активно залучався весь шкільний педагогічний колектив, з яким проводилась відповідна робота для «покращення» їх просвітницької діяльності серед учнів. Передбачалося залучення вчителів до партійних організацій та збільшення при школах партійних груп задля посилення їх відповідальності за стан формування комуністичного світогляду шкільної молоді. Розповсюдженням явищем було вивчення марксистсько-ленінської теорії в інститутах удосконалення вчителів під час їх підвищення кваліфікації. Зокрема популярними були курси, семінари та лекторії при партійних комітетах, при товаристві «Знання», важливою вважалась політична самоосвіта. Вказані заходи призводили до перетворення школи на ідеологічне знаряддя правлячого партійно-радянського режиму, що негативно відбивалося на її освітніх функціях, змісті навчально-виховного процесу, надмірно політизуючи його, позбавляючи учнів вибору.

З'ясовано, що здійснюючи освітньо-виховну політику партії, державні органи, педагоги, громадськість створювали умови для того, щоб всі діти відвідуючи школу,

з самого раннього віку переймалися партійно-комуністичними ідеями. Одним із провідних напрямів ідейної роботи з школярами було атеїстичне виховання, елементи якого визначалися обов'язковими складовими як шкільних навчальних планів, так і планів позашкільної роботи з учнями. Проте, разом із іншими різновидами виховної роботи в школі результати атеїстичного виховання оцінювалися перш за все не за кінцевими показниками, а за кількістю проведених заходів. Однією із важливих ланок антирелігійної пропаганди в учнівському середовищі виступала індивідуальна атеїстична робота з учнями. Особливу увагу вчителі мали приділяти дітям із родин так званих сектантів. Під час роботи з учнями в антирелігійній пропаганді розглядалися такі теми як «Віра в Бога затуманює людину», «Змога жити без Бога», «Походження релігійних свят», «Комуністична мораль і релігія». Наприклад, у школі № 24 м. Києва щорічно перед релігійними святами проводили «Тиждень атеїстичних читань» та організовувалися вечори на атеїстичні теми.

У виховній роботі з учнівською молоддю передбачалися різноманітні організаційні форми її здійснення: а) бесіди, які знайомили молоде покоління з боротьбою комуністичної партії у побудові комунізму, за мир і дружбу між народами; бесіди про життя і революційну діяльність В. І. Леніна; б) організація ленінських куточків і музеїв; в) політінформація про важливі події у житті країни і за кордоном; г) піонерські збори, свята, вечори; д) зустрічі з ветеранами революції, радянської армії, партизанами, передовиками комуністичної праці; е) агітаційні походи, по історичних місцях, екскурсії на підприємства, будівництва; є) прослуховування радіопередач, відвідання театрів і кінотеатрів; ж) колективні читання, обговорення книг, конференції; з) оформлення тематичних виставок, куточків, портретних галерей героїв, наочна пропаганда, дотримання правил передбачених «Уставом піонерської та комсомольської організацій»; і) індивідуальні й групові бесіди та інші форми роботи з ідейно-політичного виховання піонерів.

Особливо розповсюдженим був так званий інститут політінформації. Заходи в рамках якого передбачалися щотижня і викликали найбільше невдоволення в учнів. Досить поширеним явищем досліджуваного періоду в ракурсі комуністичного виховання стала діяльність шкільних гуртків, які діяли під егідою комуністичних організацій присвячувалися насамперед такій тематиці як «Біографія В. І. Леніна», «Наш ленінський комсомол», що мали сприяти підвищенню ідейно-політичного рівня учнівської молоді.

Отже, у досліджуваній нами період удосконалився процес ідеологічного впливу на учнівську молодь з боку партійно-радянського апарату, з'явилися його нові форми і методи. Увесь арсенал ідейно-політичного впливу працював на мету прищеплення підростаючому поколінню віри в ідеали комуністичної моралі та безперечної відданості партійно-радянській системі та її еліті. Особливе значення серед різноманітних напрямів комуністичного виховання керованого партійними та комсомольськими організаціями та їх лідерами приділялось атеїстичній пропаганді.

У четвертому розділі **«Соціально-побутові реалії повсякденного життя шкільного дитинства в 60–80-ті роки ХХ ст.»** досліджено систему організації харчування, стан медичного обслуговування, транспортне забезпечення тощо.

Окрему увагу приділено зовнішньому вигляду школярів. Визначено основні форми та зміст організованого дозвілля, досліджено особливості відпочинку під час канікул, подано характеристику різновидів таборів, позашкільних закладів освіти, гуртків різного спрямування. Розглянуто неофіційне (самоорганізоване) проведення вільного часу дітьми, зокрема його змістову наповненість.

Документи засвідчили, що радянська системи забезпечення харчуванням школярів була наближена до досконалої, хоча існували й недоліки в цій справі. Враховувалися фізіологічні та санітарні норми, раціони й режими харчування були відпрацьовані спеціально для виховання здорового та сильного майбутнього покоління. Проаналізувавши архівні дані та усні свідчення очевидців, ми змогли скласти приблизне меню в школах УРСР. Сніданки в шкільному меню у різні дні могли бути такими: смажена печінка з рисом, сирно-морквяна запіканка, каша з маслом, сосиски з картопляним пюре, макарони – кожна порція передбачала в середньому 100 г. на одну дитину. Серед напоїв діти отримували по 200 г. чи то киселю, какао, компоту, чаю, молока. Обов'язково 50 г. хліба. Обід зазвичай був таким: на перше дітям подавали в різні дні – борщ зі сметаною, суп гороховий, рисовий, капуста чи молочний суп, порція яких становила 300 г. Другою стравою зазвичай були тефтелі з гречаною кашею, риба смажена з картоплею, бефстроганов з макаронами, голубці з м'ясом, котлети з картопляним пюре та ін., розмір порцій – 100–200 г., обов'язково в шкільному меню був пшеничний хліб (25 г.) та житній (50 г.). А також 200 г. напою. Проте, не всі школи мали спеціалізовані їдальні і забезпечували учнів гарячим харчуванням.

Одним з пріоритетних напрямів соціальної роботи виступала охорона здоров'я учнів. Щорічно в республіці проводилися медичні огляди школярів із залученням висококваліфікованих спеціалістів та здійсненням лабораторних і рентгенологічних досліджень. Виявлених хворих дітей брали на диспансерний облік і надавали необхідне лікування. Спільно із працівниками охорони здоров'я в школах проводилася санітарно-освітня робота. Згідно з навчальними планами у школах викладалися основи медичних знань, де вивчали питання особистої гігієни, раціонального харчування учнів. Для дітей було розроблено примірний режим дня та правила особистої гігієни.

В досліджуваній період спостерігаються заходи з боку радянського керівництва щодо оптимізації навчально-виховного процесу, зокрема об'єднання малокомплектних шкіл. Тому важливим питанням у соціально-побутовому забезпеченні школярів виступала належна організація підвозу учнів, особливо із сільської місцевості, що проживали за межею пішохідної доступності, до навчальних закладів. Транспортні питання вирішувалися створенням парку автобусів при школах, залученням транспортних засобів з найближчих підприємств та колгоспів для забезпечення регулярного перевезення учнів. Ще одним шляхом вирішення цієї проблеми було створення інтернатів при школах, що в свою чергу викликало серйозні застереження у батьків школярів, адже діти тривалий час перебували поза сім'єю.

Слід наголосити, що особлива увага зверталась на зовнішній вигляд дитини під час перебування в школі. В 60–80-ті рр. ХХ ст. шкільна форма була обов'язковою, і мала дисциплінувати та згуртовувати дітей. Вона була єдиним

можливим шкільним одягом та мала відповідати усталеному зразку. Форма дівчат складалася із коричневого плаття з двома фартушками (білий для свят, чорний – для буденного носіння) та білих пришивних манжетів. Хлопці носили синій вовняний костюм, піджак з якого могли змінювати на светр, обов'язково мала бути сорочка, колір на вибір, лише у свята біла. Головним атрибутом школяра доби «застою» був піонерський галстук, без якого перебування в школі було неможливим.

Проаналізовано та зроблено розподіл форм і видів відпочинку дітей на офіційне (державне) та неофіційне (самоорганізоване). Офіційне організоване дозвілля учнівської молоді в УРСР здійснювалося в рамках комплексу закладів та шкільних гуртків різних напрямів. Проводилися регулярні різноманітні масові конкурси, виставки, змагання, огляди дитячої творчості тощо. Під особливим контролем знаходився організований відпочинок школярів під час канікул. Одним із ефективних способів організувати дозвілля та відпочинок дітей під час канікул були табори відпочинку різного спрямування. З'ясовано, що путівки до таборів виділялися за рахунок засобів бюджету соціального страхування, профспілкового бюджету, засобів господарських організацій, централізованого союзного фонду соціального страхування колгоспників, а також за рахунок коштів батьків (у встановленому розмірі близько 1/3 вартості путівки). Наприклад, у замиський піонерський табір у 1976 р. вартість путівки встановлювалася обласним відділом народної освіти і ціна її була різною. Батьки могли оплачувати від 15 до 45% з частковою оплатою від 9 до 18,60 крб. Ціна також залежала від кількості дітей, які перебували у таборі в одну зміну. Повна ж вартість путівок варіювалася від 49 крб. 40 коп. до 54 крб. 34 коп.

Що ж стосується неофіційного (саморганізованого) відпочинку, тут ми виділяємо такі компоненти проведення вільного часу дітьми, як народні ігри (часто містили елементи дитячого фольклору), а також читання різнопланової літератури, журналів, газет, прослуховування радіо, ігри на дитячих майданчиках, прогулянки тощо. Подано характеристику та детальний опис розглянутих компонентів. Здійснено аналіз проведення дозвілля й вільного часу міськими і сільськими школярами. Основні розбіжності прослідковуються в організованій формі дозвілля.

Отже, розкриття вищезазначених аспектів дозволили комплексно розглянути буденне життя дітей і підлітків періоду «застою». Проведений аналіз дозволяє стверджувати про активну участь держави в житті школярів, що проявлявся в забезпеченні дітей соціально-побутовими та культурно-освітніми потребами.

Опрацювавши джерельну базу і фактографічний матеріал дисертант дійшов таких **висновків**:

- Аналіз історіографії окресленої нами теми дослідження засвідчив, що дослідження проблеми дитинства як у вітчизняній так і у зарубіжній історіографії знаходиться на етапі наукової розробки. Публікації радянських дослідників, безперечно, містять науково-значущу інформацію з багатьох проблем життєдіяльності радянської дитини, проте значна частина цих досліджень має заідеологізований характер, а деякі аспекти повсякдення взагалі залишилися поза увагою науковців. Сучасна українська історіографія не має комплексної історичної роботи, присвяченої обраній нами темі дисертаційного дослідження. Більш ґрунтовно, різнобічно тема дитинства знайшла своє відображення в працях

науковців суміжних галузей наук. Огляд документальних та візуальних джерел з проблеми дослідження засвідчує їх достатню повноту для комплексного відтворення повсякденного життя дитинства в Українській РСР доби «застою». Серед широкого кола залучених джерел особливо інформаційними виявилися усні свідчення респондентів, які у 60–80-х роках ХХ ст. отримали середню освіту в школах Української РСР. З огляду на репрезентативність вказаних джерел вдалося об'єктивно висвітлити важливі складові досліджуваної проблеми. Поєднання сучасних, перевірених широкою науковою практикою, методологічних принципів та використання загальнонаукових, спеціальних і міждисциплінарних методів наукового пізнання дало можливість виявити основні закономірності й особливості матеріально-побутового і духовного життя дитини в радянському суспільстві. Автором було сформовано понятійно-термінологічний апарат дослідження.

- Державна політика радянської влади УРСР орієнтувалася на соціальне забезпечення дітей і підлітків та базувалася на законах СРСР та УРСР. Перед державними органами влади і суспільством стояло завдання забезпечити всебічний гармонійний розвиток особистості, що включало заходи спрямовані на зміцнення здоров'я дітей, задоволення культурно-освітніх потреб, забезпечення матеріально-побутової сфери дитини, надання соціальних пільг, охорону праці неповнолітніх, контроль за безпритульністю та бездоглядністю. Найрезультативнішим, з огляду на реальні чинники, що безпосередньо впливали на рівень і якість життя дитини, стало вирішення проблем у галузі освіти та медичного обслуговування, надання соціальних пільг дітям з особливими потребами та створення умов для їх повноцінного розвитку. Вирішувалися питання щодо соціально-побутового забезпечення, створювалися відповідні контролюючі органи в сфері соціального захисту дітей і підлітків.

- Сферою особливої уваги з боку держави був процес соціалізації підростаючого покоління, що в радянські часи насамперед означав виховання. Цей процес зосереджувався на таких складових як ідейно-політичне, військово-патріотичне, трудове, естетичне, моральне та фізичне виховання. Обов'язок виховання дитини держава брала на себе, основні завдання покладалися на освітні установи, участь батьків в цьому процесі частково була обмежена.

- Важливу роль у вихованні дітей відігравав процес формування правильних прокомуністичних світоглядних орієнтирів. Цей процес включав багато факторів, які мали сприяти вихованню у дітей тих якостей, які були б корисними радянській владі. З'ясовано, що головною складовою комуністичного виховання в досліджуваній період стало атеїстичне виховання молоді. Воно ставилося в ряд головних шляхів світоглядного впливу на учня і було важливою складовою державної політики в боротьбі з релігією. Виховна світоглядна робота зводилася в основному до насадження в школах атеїзму, зміст якого полягав у запереченні релігії, критиці Бога, надприродного, церкви та віруючих. Інфраструктура щодо забезпечення належної ідейної пропаганди серед дітей була налагоджена на всіх рівнях, а виконувати поставлені завдання мали школи, використовуючи всі можливі методи роботи та активно залучаючи до цієї діяльності шкільний педагогічний колектив. Комуністичною владою проводилася спеціальна підготовка вчителів,

створювалися інститути атеїзму, курси, політгуртки, лекторії, контролювалася самоосвіта педагогічних кадрів з питань ідеології й атеїзму тощо.

- Дослідивши соціально-побутову сферу дитинства 60–80-х років ХХ ст., можемо стверджувати, що в означений період кількісні показники у сфері матеріально-побутового забезпечення дітей радянської України відчутно зросли. Державними органами влади забезпечувалася соціальна підтримка дітей і підлітків, зокрема безкоштовна освіта та медичне обслуговування. Нагально стояло питання з підвезенням дітей до шкіл з віддалених місцевостей. Транспортне забезпечення мали не всі школи, залучався транспорт найближчих підприємств та колгоспів, що значно покращувало ситуацію, але повністю не вирішувало проблеми. Частково проблема вирішувалася будівництвом інтернатів при школах, але всі ці заходи не покращували становища і більшість дітей змушені були пішки ходити до школи понад 3 км.

- Сфера дозвілля і відпочинку в досліджуваній період перебувала під пильним контролем комуністичної партії. У проведеному дослідженні ми виділили два напрями проведення вільного часу дітьми: офіційний, що забезпечувався державою, та неофіційний, який залежав від інтересів та можливостей кожної дитини. Забезпечували організоване дозвілля шкільні та позашкільні навчальні заклади освіти. Важливу роль у розвитку особистості відігравало неофіційне дозвілля дітей, що формувало так звану дитячу субкультуру, яка складала повсякденне буття дитини. Досліджуваний період відзначається особливою винахідливістю дітей, вони розважалися вигадуючи нові ігри, або ж вдосконалюючи, змінюючи існуючі. У процесі наукової розробки теми виявлено досить різнобарвну наповнюваність внутрішнього світу дітей, які вміли самостійно організувати своє дозвілля. Офіційне дозвілля міських школярів переважно повністю забезпечувалося державою, сільські учні були дещо обмежені, адже в сільській місцевості майже не було позашкільних навчальних закладів. Самоорганізований відпочинок не відрізнявся змістовим наповненням.

Отже, здійснене наукове дослідження дозволяє дійти висновку, що на повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку впливали різні чинники, які формували їх світогляд та становили їх повсякдення.

- Визначено перспективні напрями, означено рекомендації щодо вдосконалення форм і методів державної політики у галузі шкільного повсякдення, його структури та змісту.

Досвід вивчення теми дисертаційної роботи дозволяє запропонувати такі напрями подальшого вивчення, наукового та практичного дискурсу проблем дитинознавства, зокрема вивчення дитячої субкультури, глибше дослідження елементів соціалізації доби «застою». Узагальнення історичного досвіду повсякденного життя дітей і підлітків шкільного віку Української РСР 60–80-х років ХХ ст. дозволило сформулювати **рекомендації** щодо вдосконалення форм і методів державної політики у галузі шкільного повсякдення, його структури та змісту: сприяти вдосконаленню позашкільної освіти, забезпечувати належне фінансування цієї галузі та підтримка приватної ініціативи її ефективного розвитку; вирішення завдань з покращення здоров'я дітей; розробка й упровадження правильної стратегії попередження бездоглядності, соціального сирітства, розповсюдження наркоманії,

алкоголізму, насилля стосовно дітей та серед дітей; формувати систему національно-патріотичного виховання, вміння відстоювати свою громадянську позицію, виховувати соціально активними особистостями, відданими своїй Батьківщині. До цієї роботи залучати освітню систему нашої країни, громадські організації та батьків.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження:

Статті у фахових виданнях

1. Богатирчук К. О. Шкільна повсякденність в Україні 60–80-х рр. ХХ ст.: історіографічний огляд / К. О. Богатирчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6: Історичні науки: Зб. наукових праць. – Вип. 13. – К., 2015. – С. 252-257.
2. Богатирчук К. О. Літній відпочинок у повсякденному житті школярів радянської України в часи «застою» / К. О. Богатирчук // Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 2. Ч. 4. – Тернопіль, 2015. – С. 67-70
3. Богатирчук К. О. Організація харчування школярів Української РСР / К. О. Богатирчук // Вісник аграрної історії: науковий журнал. – Випуск 11-12. – К., 2015. – С.134-140.
4. Богатирчук К. О. Ідеологічна складова повсякденного життя учнівської молоді Української РСР 1965–1985 рр. / К. О. Богатирчук // Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць. – Вип. 105 (№2). – К., 2016. – С. 79-84.
5. Богатирчук К. О. Стан медичного обслуговування та повсякденна гігієна учнівської молоді України доби «застою» / К. О. Богатирчук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Вип. 14. – К., 2016. – С. 56-65.
6. Богатирчук К. О. Трудове профільне навчання учнівської молоді в Україні 60–80-ті рр. ХХ ст.» / К. О. Богатирчук // Науковий вісник Запорізького національного університету. – Вип. 46. – Запоріжжя, 2016 – С. 278-282.
7. Богатирчук К. О. Державна політики щодо дітей і підлітків Української РСР 1960-1980-ті рр. / К. О. Богатирчук // Гілея: науковий вісник. Зб. наукових праць. – Вип. 122 (№7). – К., 2017. – С. 78-81.

Публікації, що додатково відображають результати досліджень

8. Богатирчук К. О. Роль естетичного виховання школярів Української РСР в другій половині 1960-х – середині 1980-х рр. / К. О. Богатирчук // XXXI Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний потенціал світової науки – ХХІ сторіччя». – Запоріжжя, 2015. – С. 3-5.
9. Богатирчук К. О. Трудове виховання в повсякденному житті школи Української РСР 1960-ті-1980-ті рр. / К. О. Богатирчук // V щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція «Дослідження молодих вчених у контексті розвитку сучасної науки». – К., 2015 – С. 14-19.
10. Богатирчук К. О. Дозвілля школярів м. Києва в 1965–1985 рр. / К. О. Богатирчук // Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні виклики для суспільних наук». – Львів, 2015. – С. 65-67.

11. Богатирчук К. О. Шкільна повсякденність в Україні 60–80-х рр. ХХ ст.): сучасна українська історіографія / К. О. Богатирчук // Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки ХХІ століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень». – Дніпропетровськ, 2015. – С. 10-15.

АНОТАЦІЇ

Богатирчук К. О. Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – історія України (032 Історія та археологія). – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2017.

Дисертаційна робота є одним із перших спеціальних досліджень, присвячених реконструюванню повсякденного життя дітей і підлітків в Українській РСР 60–80-х років ХХ ст.

На основі аналізу джерельної бази, матеріалів усної та візуальної історії, наявної історіографії розкрито дитяче повсякдення радянського періоду, зокрема дітей і підлітків шкільного віку доби «застою». Проаналізовано зміст і напрями політики радянської влади щодо охорони та підтримки дитинства в УРСР, висвітлено ефективність соціального забезпечення дітей і підлітків. Визначено пріоритетні напрями соціалізації дітей у радянське суспільство.

Охарактеризовано державну інфраструктуру, що сприяла формуванню прокомуністичного світогляду та забезпечувала виховну роботу серед учнівської молоді. Розглянуто форми і методи впливу на школярів з боку партійно-радянського апарату.

Досліджено соціально-побутове забезпечення школярів під час перебування в навчальному закладі, зокрема розкривається система харчування, стан медичного обслуговування, транспортне забезпечення та приділяється увага зовнішньому вигляду школярів. Визначено основні форми та зміст організованого та неорганізованого дозвілля, досліджено особливості відпочинку під час канікул, подано характеристику різновидів таборів, позашкільних закладів освіти, гуртків різного спрямування.

Ключові слова: повсякденне життя, дитинство, діти і підлітки, учнівська молодь, соціально-побутове забезпечення, дозвілля, соціалізація, ідейне виховання, радянська партійна державна система, «застій», УРСР.

Bogatyrychuk K. O. Everyday life of children and youth of school age in the Ukrainian SSR (late 1960's - early 1980's). – The manuscript.

Dissertation on the Historical Sciences (Doctor of Philosophy). Degree in specialty 07.00.01 – History of Ukraine (032 – History and archeology). – National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2017.

The dissertation is dedicated to the reconstruction of children and youth everyday life in the Ukrainian SSR 60's–80's XX century.

The source base of the thesis contains a set of documents and materials, being completely new to scientific discourse. The verbal and visual history sources collected by the author among the respondents whose youthship having passed within investigated period, are of special relevance and represent a good deal of information.

The state measures in support of children including their socio-cultural, material and spiritual needs are analyzed. This policy helped to involve children in social life and to protect their rights. The data of published sources and legislation framework, devoted to this problem is analyzed. Laws and regulations, which were published, showed the official position of the authorities as for childhood, and also took up the evolution of Communist party executives' opinion to the problem of pupils protection, including the school system in the second half of 1960's – the first half of 1980's. The mechanisms of socialization of children and juveniles of the Ukrainian SSR are revealed. During the «Brezhnev stagnation» period, it was common thing to raise children in the spirit of the Soviet system requirements, primarily on the principles of Communist ideology. The main priorities were aimed to the patriotic education, devotion to the Party and the Motherland, as well as military patriotic, ideological, labor, physical and aesthetic education. They defined the process of «the future builder of communism» socialization.

The system of youth the outlook forming and the state infrastructure for providing of the ideology education for children and youth is described; disclosed atheistic education as a specific component of the ideological education of the younger generation.

The basic forms of leisure and rest, which represents an organized system of cultural and educational needs of youth, are characterized. Detected is content of subculture and features conducting of free time of children's. Reveals the history of the creation of camps for children in Ukraine and their impact on the education of the younger generation. Clarified that the camps in Soviet Ukraine were organized for improvement and rest of children, but one of their main tasks was the implementation of ideological influence on the younger generation and the formation of the Communist ideology. It was found that in the analyzed period, began an active process of activity camps for children. Shows the main types of children's camps, which had the opportunity to go to summer-school students, reveals the main content and features of the camps, the value of summer schools and their activities.

The perspective directions of further studying and comprehensive generalization of childhood issues are clearly defined; recommendations for further improvement of the forms and methods of the state system regarding the formation of the structure and content of school life are indicated.

Key words: everyday life, childhood, children and adolescents, young people, social welfare, leisure, socialization, ideological upbringing, "stagnation", the Soviet party state system, «stagnation», the Ukrainian SSR.

Богатырчук Е. А. Повседневная жизнь детей и подростков школьного возраста в Украинской ССР (вторая половина 60-х – первая половина 80-х гг. XX в.). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук (доктора философии) по специальности 07.00.01 – история Украины (032 История и

археология). – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2017.

Диссертационная работа является одним из первых специальных исследований посвященных реконструкции повседневной жизни детей и подростков в Украинской ССР 60–80 годов XX в.

На основе анализа источников, материалов устной и визуальной истории, имеющейся историографии раскрыта детская повседневность советского периода, в частности детей и подростков школьного возраста эпохи «застоя». Проанализировано содержание и направления политики советской власти по охране и поддержке детства в УССР, освещены эффективность социального обеспечения детей и подростков. Определены приоритетные направления социализации детей в советское общество.

Подана характеристика государственной инфраструктуры, которая способствовала формированию прокоммунистического мировоззрения и обеспечивала воспитательную работу среди учащейся молодежи. Рассмотрены формы и методы воздействия на школьников со стороны партийно-советского аппарата.

Исследовано социально-бытовое обеспечение школьников во время пребывания в учебном заведении, в частности раскрывается система питания, состояние медицинского обслуживания, транспортное обеспечение и уделяется внимание внешнему виду школьников. Определены основные формы и содержание организованного и неорганизованного досуга, исследованы особенности отдыха во время каникул, подана характеристика разновидностей лагерей, внешкольных учебных заведений, кружков различной направленности.

Ключевые слова: повседневная жизнь, детство, дети и подростки, учащая молодежь, социально-бытовое обеспечение, досуг, социализация, идейное воспитание, советская партийная государственная система, «застой», УССР.

Підписано до друку 20.12.2017 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Times.
Наклад 100 прим. Зам. № 380
Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.